

ПРАВОВА ОСВІТА, ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ, ШКІЛЬНА ПРАВОВА ОСВІТА: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ

Сучасний етап розвитку й становлення України характеризується активною розбудовою правової держави та громадянського суспільства. Відповідно, як зазначено в Національній доповіді “Новий курс: реформи в Україні 2010–2015”, серед інших заходів зусилля державної системи освіти та виховання треба спрямувати на вивчення й пропаганду цінностей і норм, притаманних розвинутих демократичним державам; необхідним є також подолання правового нігілізму, піднесення правової свідомості, правової культури населення. За таких умов особливої актуальності набувають правове виховання, правова освіта та її складова – шкільна правова освіта як способи досягнення окресленої мети. Отже, доцільність визначення відповідних понять та з’ясування їх співвідношення сумнівів не викликає. Проте у вирішенні цього завдання має місце проблема, яка пов’язується з тим, що до змісту й сутності досліджуваних нами понять наукою не вироблено єдиних підходів.

Оскільки поняття “правова освіта”, “правове виховання”, “шкільна правова освіта” мають не лише педагогічні, а й правові аспекти змісту, нами були досліджені праці фахівців як педагогічної, так і юридичної наук. Серед науковців у галузі педагогіки останнім часом спостерігається підвищений інтерес до проблем правової освіти й правового виховання. У своїх працях різні їх аспекти досліджували М.І. Городиський, І.Г. Запорожан, І.В. Криштак, Л.О. Мацук, І.А. Романова, Ю.Р. Сурмяк та ін. Юридичним аспектам змісту досліджуваних нами понять приділено увагу в працях В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, М.В. Кравчука, О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученко та ін. Проте чіткого й достатньо повного визначення понять “правова освіта” та “правове виховання” в перелічених працях не знаходимо, визначення ж поняття “шкільна правова освіта” в проаналізованих нами працях взагалі немає.

Мета статті полягає у визначенні сутності та встановленні співвідношення понять “правова освіта”, “правове виховання”, “шкільна правова освіта”, що передбачає окреслення їх змісту, ролі й призначення як засобів підвищення правової свідомості та культури громадян. На особливу увагу заслуговує поняття “шкільна правова освіта”.

Науковці переважно зробили спроби вивчення напрямів та специфіки правової освіти й виховання, що безпосередньо пов’язані зі шкільною правовою освітою. Так, М.І. Городиський досліджує проблему педагогічних умов забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя, проте визначення самої правової освіти відсутнє. Розуміння сутності цього поняття досягається шляхом з’ясування його ролі та змісту. Зокрема, зазначається, що правова освіта вчителя є невід’ємною складовою його професіоналізму, фундаментальної підготовки та педагогічної майстернос-

ті. Правову освіту автор розглядає в контексті правового виховання й вказує на те, що обов'язковою умовою його ефективності є засвоєння вчителем змісту правової освіти, що передбачає оволодіння системою правових знань, уміннями організовувати та проводити правове виховання у школі відповідно до мети й завдань освітньої діяльності на основі концепції національного виховання в Україні, за умови сформованості певного рівня соціально-правової активності вчителя [1, с. 8].

На нашу думку, у науково-педагогічних дослідженнях наявна підміна поняття “правова освіта” поняттям “правове виховання”, або ж правову освіту науковці розглядають як таку, що поглинається вихованням і, відповідно, має другорядне значення, хоча визначені ними мету й завдання правового виховання неможливо досягти лише суто виховними засобами, без використання дидактичних можливостей освіти. Так, І.Г. Запорожан розглядає правове виховання молодших школярів як цілеспрямовану роботу школи з формування в них правових уявлень і правомірної поведінки. На увагу заслуговує такий підхід дослідника, відповідно до якого правове виховання являє собою не ізольовану сферу виховання, а одну з важливих ланок у загальній системі організації навчально-виховного процесу [2, с. 7].

І.А. Романова визначає правове виховання у вищих педагогічних навчальних закладах як процес цілеспрямованого впливу на студентів з боку викладачів, метою якого є формування високого рівня правової свідомості й активної правомірної поведінки [3, с. 8]. Л.О. Мацук вважає, що правове виховання – це специфічний чинник освітнього процесу, який реалізується в практиці дотичними діями педагога та його цілеспрямованим впливом на вихованців засобами науково обґрунтованого аналізу, прогнозування, планування, організації, контролю й оцінки їх поведінки для досягнення належного рівня соціально значущих рис особистості [4, с. 14].

Ю.Р. Сурмяк під правовим вихованням учнів ВПУ розуміє цілеспрямовану й систематичну діяльність органів освіти, правоохоронних та інших державних органів і органів місцевого самоврядування, громадських організацій з надання послуг з інформування й роз'яснення положень права й законодавства, юридичного консультування з метою формування в юнаків та дівчат системи правових знань, переконань і настанов, правового мислення, умінь і навичок правовими засобами захищати свої права, правових почуттів, що зумовлюють правомірну поведінку і соціально-правову активність особи [5, с. 8]. Вважаємо, що досягнення окресленої мети є можливим лише шляхом реалізації правової освіти, а не тільки виховання.

Звернемося до аналізу правових джерел та літератури. Нами встановлено, що в юридичній науковій і навчальній літературі не міститься достатньо повного визначення поняття правової освіти, а спроб щодо з'ясування сутності поняття шкільної правової освіти фахівцями в галузі юриспруденції взагалі не здійснювалося. Вони розглядали переважно різні аспекти правового виховання. Вивчаючи цю проблему, вони так само, як і науковці в галузі педагогіки, не завжди чітко розмежовують зміст досліджуваних нами понять. Наприклад, О.Ф. Скакун зазначає, що правова

освіта, як і правове виховання, являє собою процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання в громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [6, с. 484]. Тож постає питання: у чому полягають відмінності між правовою освітою та правовим вихованням, адже у вищенаведеному визначенні ці поняття фактично ототожнюються?

А.Ю. Олійник вважає, що правова освіта є видом навчального процесу, в якому члени суспільства оволодівають правовими знаннями, навичками, вміннями здійснення правових норм під керівництвом досвідчених юристів. Проте, визначаючи цілі правового виховання, автор вказує набуття людиною правових знань [7, с. 158], що, на нашу думку, є метою правової освіти. Отже, визначення, сформульовані А.Ю. Олійником, не сприяють чіткому окресленню змісту понять, які ми вивчаємо.

В “Юридичній енциклопедії” також немає достатньо повного визначення правової освіти. Акцентовано на її місці, ролі та значенні, проте сутність залишено поза увагою. Причому розмежування понять “правова освіта” і “правове виховання” також не спостерігається. Правова освіта є важливим елементом формування правової культури і правової свідомості населення та складовою системи освіти в цілому. Вона пов’язана з правовим вихованням і становить комплекс державних та інших заходів, спрямованих на досягнення мети правової освіти. Під правовим вихованням автори енциклопедії також розуміють систему державних і недержавних заходів, спрямованих на формування в громадян належного рівня правосвідомості й правової культури [8, с. 37, 40].

М.В. Кравчук вважає, що правова освіта є найбільш ефективною формою правового виховання, оскільки спрямована на надання певної системи правових знань і здійснюється в школах, училищах, технікумах, ВНЗ тощо. Як бачимо, автор розглядає освіту як складову виховання. Крім того, на нашу думку, він дещо ускладнює розуміння сутності правової освіти, оскільки серед форм правового виховання (крім правової освіти) вказує ще й на правову просвіту, яка, на його думку, має обмежені завдання – дати певні знання з тих чи інших питань права та законодавства, роз’яснити діюче законодавство [9, с. 220]. Тож залишається незрозумілим, чи передбачає правова освіта надання знань з тих чи інших питань права й законодавства, і чи спрямовується вона на роз’яснення чинного законодавства? У результаті аналізу юридичної літератури ми встановили, що в ній не міститься оптимального визначення поняття правова освіта, наявне ототожнення або недостатнє розмежування з поняттям “правове виховання”. Ускладнює розуміння його сутності й уведення в обіг поняття “правова просвіта”.

На нашу думку, перелічені недоліки в підходах до визначення поняття “правова освіта” зумовлені суперечностями, що закладені в одному з основоположних для розвитку правової освіти в Україні нормативно-правовому акті – Програмі правової освіти населення України (далі – Програма), затвердженій Кабінетом Міністрів України 29 травня 1995 р. Документ передбачав створення необхідних умов для набуття й використання

правових знань широкими верствами населення, закріплював основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Особливе значення цього документа полягає в тому, що в ньому вперше на державному рівні визначено поняття “правова освіта”, хоча, як ми з’ясували, воно й заклало підґрунтя для виникнення тих неточностей і недоліків, які сьогодні властиві більшості існуючих визначень цього поняття. Під правовою освітою в Програмі розуміється процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [10]. Як бачимо, укладачі документа тлумачили правову освіту не лише як суто освіту, але і як виховання, що є не зовсім правильним з огляду на положення педагогічної науки. Крім того, розуміння під освітою лише процесу засвоєння знань є надто вузьким її розумінням.

На увагу заслуговує положення Програми, відповідно до якого всі громадяни України мають право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Отже, правову освіту, виходячи із цієї тези, треба розуміти як набуття необхідного громадянам мінімуму правових знань. Таке визначення, на нашу думку, є досить обмеженим. Однак документ відіграв позитивну роль у процесі становлення шкільної правової освіти в Україні як окремого напрямку шкільної освіти, оскільки визначив підхід до правової освіти як до обов’язкової в середніх загальноосвітніх закладах.

Положення Програми були розвинуті в Указі Президента України “Про Національну Програму правової освіти населення” від 18 жовтня 2001 р. [11]. У документі під правовою освітою розуміється: набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні; набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування в них поваги до права; набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов’язки; й на цій основі – утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті. Як бачимо, спостерігається точність і деталізація в підході до визначення сутності, мети й завдань правової освіти. Важливим є також визнання правової освіти важливим чинником формування правосвідомості та правової культури громадян і суспільства в цілому.

З метою забезпечення чіткого розмежування понять “правова освіта” й “правове виховання” вважаємо за доцільне визначити зміст останнього. Правове виховання, враховуючи положення педагогічної науки щодо виховання, які зустрічаємо у працях фахівців як радянських часів, так і сучасності (Ю.К. Бабанського, С.П. Баранова, В.В. Белорусової, Л.Р. Болотіної, Н.П. Волкової, В.М. Галузинського, С.У. Гончаренко, М.Б. Євтуха, Б.П. Єсипова, А.І. Каїрова, А.П. Кондратюка, С.С. Пальчевського, Ф.М. Петрова, Н.В. Савіна, В.А. Сластеніна, Н.А. Сорокіна, М.М. Фіцули, В.В. Ягупова), слід розглядати в чотирьох значеннях: широкому і вузькому соціальному та широкому й вузькому педагогічному.

Правове виховання в широкому соціальному розумінні являє собою процес правової соціалізації особи. Останній передбачає як безпосередній

цілеспрямований, так і опосередкований вплив усіх правових і неправових чинників державного й суспільного життя, що здійснюється державними та недержавними структурами й спрямовується на формування в індивідів, груп і колективів людей певних правових якостей, які відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості та правової культури. У вузькому соціальному – це повсякденний, систематичний вплив правової теорії та практики на свідомість людей з метою виховання в них належного рівня правової свідомості та правової культури, законслухняності, навичок правомірної поведінки й нетерпимого ставлення до порушень законності й правопорядку, що зумовлює їхню соціально-правову активність.

Правове виховання в широкому педагогічному розумінні – спеціально організована, цілеспрямована, послідовна, систематична, системна діяльність освітніх установ, а також прямий і опосередкований вплив різноманітних чинників на особистість учня з метою формування в нього правової свідомості та культури як якісного стану правового життя суспільства. Причому завданнями такого виду виховання є вироблення в кожній особистості звички дотримуватися в повсякденному житті певних правил правомірної поведінки. Ними є такі, як: шанобливе ставлення до законів; усвідомлений вибір правомірних моделей поведінки; поважне ставлення до правоохоронних органів; розуміння невідворотності особистої юридичної відповідальності в разі порушення законності та правопорядку; нетерпиме ставлення до проявів протиправної поведінки й правопорушників; впевненість у необхідності існування правових норм як виду норм соціальних та усвідомлена звичка їх дотримання.

Під правовим вихованням у вузькому педагогічному значенні (безпосередньо – шкільне правове виховання), що є тотожним поняттю “правовиховна робота”, розуміємо формування в учнів конкретних навичок і вмінь правомірної поведінки, тобто їх готовності вчиняти в різних ситуаціях згідно з нормами права. Як свідчить практика, доцільним є виокремлення правового виховання в гранично вузькому педагогічному розумінні, що передбачає формування певних, індивідуально визначених, якостей особистості, проводиться індивідуально й спрямовується на вироблення навичок адекватної поведінки у “важкого” підлітка або групи таких учнів, визначених спільними антисоціальними рисами. Управління процесом становлення цих особистостей як таких, що мають дотримуватися правових норм, повинно відбуватися через постійну взаємодію вихователя й вихованця.

Отже, правове виховання в широкому розумінні – це процес пізнання правової дійсності, теорії та практики й формування відповідного ставлення до неї. У вузькому розумінні – охоплює лише сферу відносин і поведінки.

Правове виховання в педагогічному розумінні (як широкому, так і вузькому), на нашу думку, є складовою шкільної правової освіти та здійснюється в її контексті. Правова освіта й правове виховання є взаємопов'язаними та взаємозумовленими поняттями й педагогічними явищами, проте, на противагу вищедослідженим підходам, відповідно до яких освіта є складовою виховання, вважаємо, що визначальне значення має права

освіта. Пояснюємо це тим, що саме її цілі й завдання визначають мету правового виховання та його призначення в системі шкільної освіти й виховання. Зміст правової освіти зумовлює зміст виховання. Організація правового виховання має узгоджуватися з організаційними формами, в яких реалізується правова освіта. У свою чергу, про високі й позитивні результати правового виховання можна говорити лише за умови, якщо досягнутими є певні цілі, а отже, і результати правової освіти. Крім того, навчальна діяльність спрямовується на формування певних якостей особистості, а виховна робота містить у собі елементи освіти, сприяє поглибленню й розширенню знань учнів про право та практику його застосування.

Шкільна правова освіта є складним феноменом, який, на нашу думку, можна розглядати у вузькому й широкому розуміннях. У вузькому розглядаємо її як сукупність систематизованих теоретичних знань про державу, право та законодавство, практичних умінь і навичок використання цих знань у навчанні й поза ним, компетентностей, яких потребує життя, а також правових поглядів та переконань (світогляду) і, як результат, певного рівня правової свідомості й правової культури. Формування такої сукупності здійснюється в процесі навчання правознавства в школі шляхом оволодіння методами та прийомами пізнавальної діяльності й способами її активізації.

Під шкільною правовою освітою в широкому розумінні маємо на увазі її систему як цілісне, структуроване, сформоване з метою досягнення певної мети й виконання чітко окреслених завдань, суспільно-педагогічне поняття і явище, яке поєднує кілька взаємопов'язаних і взаємозумовлених підсистем, передбачає наявність зовнішніх і внутрішніх зв'язків та впливів. Перша підсистема охоплює теоретичну складову й опосередковує мету, завдання, зміст, методологію (закономірності, рушійні сили, принципи) шкільної правової освіти, чинники, які детермінують її розвиток і становлення.

Друга – уособлює практичну складову, тобто організацію навчання правознавства, що передбачає: по-перше, цілеспрямовану діяльність учителя щодо викладання правознавства в різних формах за допомогою таких методів, засобів і прийомів, які є адекватними меті й завданням шкільної правової освіти та сприяють найбільш повному висвітленню її змісту, тобто викладання правознавства; по-друге, систематичну активну діяльність учнів щодо сприйняття й осмислення навчального матеріалу – учіння.

Третя підсистема охоплює результати навчання правознавства, які визначаються шляхом застосування різноманітних видів, форм, методів і прийомів контролю. Результати визначають і засвідчують рівень досягнення мети й виконання завдань, відповідність форм та ефективність методів навчання, а також мають спонукати й стимулювати як учителів, так і учнів. Зазначимо, що за характером самої навчальної діяльності, як практичної, результати можна віднести до другої підсистеми. На особливу увагу заслуговує також процес управління шкільною правовою освітою.

Вище окреслені підсистеми виступають як окремі щодо загального. До певної міри вони є самостійними, наскільки можуть бути самостійними елементи єдиної системи. Проте між собою вони співвідносяться як рівні й

рівноправні частини, оскільки можуть існувати лише в єдності. Кожна з них окремо не здатна виконати завдання, що покладені на шкільну правову освіту в цілому й, таким чином, втрачає сенс існування. Так, мета, зміст і завдання шкільної правової освіти можуть бути досягнутими лише за умови використання відповідних форм і методів, а без контролю за результатами навчання неможливим є визначення рівня їх досягнення, тобто досягнутого рівня освіти. Для вчителя, який не усвідомлює цілей шкільної правової освіти, залишається відкритим питання обрання методів навчання праву, а якщо вчитель не буде проводити контрольних заходів з метою визначення результатів навчання, останнє втратить як суто освітнє, так і виховне й розвивальне значення як для учнів, так і для вчителя.

Висновки. У результаті проведеного аналізу педагогічної та юридичної навчальної й наукової літератури ми встановили, що чіткого та повного визначення понять правова освіта й правове виховання не вироблено, вони є не достатньо розмежованими, що ускладнює їх здійснення, а спроб визначити поняття “шкільна правова освіта” науковцями взагалі не здійснювалося. Як показало дослідження, “правова освіта” та “правове виховання” є пов’язаними й взаємозумовленими поняттями й суспільно-педагогічними та правовими явищами, проте, на противагу вищедослідженим підходам, відповідно до яких освіта є складовою виховання, вважаємо, що визначальне значення має правова освіта. Важливою складовою правової освіти як неперервної є шкільна правова освіта, у процесі якої реалізуються й правове виховання. Шкільна правова освіта є складним феноменом. Її можна розглядати у вузькому й широкому розуміннях, що має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Вважаємо, що з метою підвищення ефективності шкільної правової освіти доцільним є подальше вивчення змісту, сутності та методично-дидактичних умов реалізації її компонентів.

Література

1. Городиський М.І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М.І. Городиський ; Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1998. – 18 с.

2. Запорожан І.Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І.Г. Запорожан ; Тернопільський державний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 19 с.

3. Романова І.А. Формування правової свідомості майбутніх вчителів у процесі навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / І.А. Романова ; Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2002. – 19 с.

4. Мацук Л.О. Підготовка майбутніх вчителів початкових класів до правового виховання молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук :

13.00.04 / Л.О. Мацу ; Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 23 с.

5. Сурмяк Ю.Р. Взаємодія професійних училищ та органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ю.Р. Сурмяк ; Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2009. – 23 с.

6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

7. Правознавство : підручник / [за заг. ред. В.В. Копейчикова, А.М. Колодія]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 752 с.

8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П – С. – 736 с.

9. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [авт.-упоряд. М.В. Кравчук]. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.

10. Про затвердження “Програми Правової освіти населення України” : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р.

11. Про Національну Програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001.

СУЩЕНКО Л.О.

ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА НАВЧАЛЬНИМИ ДОСЯГНЕННЯМИ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ

Інтеграція України в європейський освітній простір вимагає як підвищення якості вищої освіти в цілому, так і реалізації багатьох ідей та перетворень. Серед них – підвищення рівня внутрішніх механізмів контролю якості освіти, включення в цей процес студентів і зовнішньої експертизи.

До теперішнього часу в науковому середовищі й серед практичних діячів вищої школи складаються різні підходи до проблеми якості освіти. У Європі створена комісія з її академічної оцінки.

Під *якістю освіти* прийнято розуміти забезпечення необхідного рівня підготовки фахівців, які здатні до ефективної професійної діяльності, швидкої адаптації в умовах науково-технічного прогресу; володіють технологіями зі своєї спеціальності, умінням використати знання для вирішення професійних завдань.

Якість освіти на виході – це ті знання, уміння та навички, які здобувають студенти протягом усього строку навчання, їх фізичне й духовно-психічне здоров'я, загальна культура, інтелект, ціннісні орієнтації тощо.

Якість освіти, підготовки студентів – це не тільки результат на виході, але і якість освітнього процесу, у тому числі умов і засобів досягнення цілей. Таким чином, на якість освіти у ВНЗ впливають численні фактори: рівень підготовки абітурієнтів, кваліфікація педагогічного персоналу, якість освітніх програм, рівень наукових досліджень, навчально-матеріальна база, якість зовнішніх зв'язків навчального закладу, соціальна захищеність сту-